

Katkendeid Haljand Udami kirjadest Tartust ja Moskvast aastatel 1966–1969*

/.../ Tänapäev algas väga uniselt ja kuidagi sihitult, et midagi kohe suure õhinaga tegema hakata. Käisin ülikooli asjamehi pidi ja tulemusena läkitatakse mind 5 päevaks kolhoosi eiteamida tegema. Ja ka muud väljavaated selle aasta lõpuni on üpris hallid, et ma mõtlesin juba tegevusala vahetada või ära Ameerikasse minna. Siis tuli parajasti Mäll ja soovitas kirikuõpetajaks hakata! Ülikool orientalistikast niikuinii midagi ei hooli. Vaid tänu Peegli heatahtlikkusele ja muretsemisele saab siin veel praegu olla. /.../ 2. augustil 1966 Tartus

/.../ Mõtlesin, et ei püüagi paar kuud enam midagi tõsist teha, loen ehk raamatuid ja panen mõned laulud ümber. Ega ma vist siianigi midagi muud pole teinud, aga muretsemised on ära väsitanud. Ma ei tea veel, mida ülikooliisandad mind aasta lõpuni tegema panevad, sest ma ei ole hulk aega ühegi ametiisikuga kokku puutunud. Ka Pent on imelikult ära kadunud. Ta pidanuks hiljemalt 26.–27. sept. ametis olema, aga veel eile, 3. skp. teda polnud. Teadmata, kas ta kirgiiside juurest on tagasi jõudnudki. Kuid selle nädala sees peaksid aga kõik asjad ära selguma. Tahaksin sel sügisel ka kord Moskvast käia. Seniks, kuni mul aspirantuurimine ikka ees seisab, pean selle jaoks ikka maad kuulama. Muidugi ma ei tahaks üldse kauaks ajaks Moskvast olla /.../, aga seal ma õpiks vähemalt korralikult lugema pärsia- ja araabiakeelseid raamatuid, poolikuks orientalistiks ei tahaks päris

---

*Katkendid on valitud Haljand Udami kirjadest oma tulevasele abikaasale Ülle Nurgale (Udamile), kes on teinud ka käesoleva valiku.

jääda. Kuid sinna on veel nii palju aega ja ütleme selle kohta vast ainult alandlikul meelel kui Allah tahab... /.../ 4. okt. 1966 Tartus

/.../ Ainukesena tundub Tartu orientalistikat sallivat ja uskuvat Moskva Aasia Rahvaste Instituut, kus pole mitte ainult enesega rahulolevaid ja tähtsuse tipul lesivaid tähenärijaid, vaid ka inimesi, kes hindavad vaimu ja originaalsust ning isegi on sunnitud iga päev tähenärijatega sõdima. Aga kuidas siis tõestada neile, et meil ka midagi suudetakse.

/.../ Milleks mu filosoofiagi. Rahategemiseks ta ei kõlba, aga ma ei ole temaga enam ka nii mannetu ja pime. Ning seal võib vähese vaevaga teha endale vapustavaid avastusi — kui seni segavana ja takistavana tundunud asi selgeks saab. Moskvas Monsieur Corbini lugedes alustanud ja möödunud nädalal Tartus *Journal asiatique*'i lehitsedes leidsin ootamatult, et ma saan aru ühest asjast, millest Venemaal keegi aru ei saa!! Ning Eestis ehk ainult Masing, kuigi temal on sellest rääkimiseks oma keel. Et *l'existence on la lumière et l'amour*... Esmakordselt tundsin seda suvel, kirjutasin /.../, et alles armastades kohtub inimene oma olemasolu viimase sügavusega, alles oma olemasolu ja üksinduse sügavusse tungides leiab inimene sõpruse väärtuse ja tähenduse. Eurooplasi (ja ka hommikumaa) on selles inimeses avalik oleva sügavuse nimeks *l'amour, désir, beauté*, jaapanlasil, niipalju kui me sealt raamatust lugesime, *la tristesse*, seletamatu, öeldamatu, ilma milleta inimene polegi enam inimene, vaid ainult post või kivi. Mida peenemalt inimene seda tajub, seda lähemal on ta olemisele, elule... /.../ Tartus, 15. nov. 1966

/.../ Too loeng või ettekanne, millest kirjutasin, oli laupäeval. Neljapäev ja reede kulus selle kokkuseadmiseks. Läks nähtavasti hästi: professor Lotman, kelle soovi peale see üldse tehtuks sai, oli rahul — oli ju mu teemagi “sümboli struktuurist hommikumaises arusaamises” tükike tema enda struktuurialsest poetikast ning samm sealt edasi. /.../ 5. dets. 1966 Tartus

/.../ Olin möödunud neljapäeva õhtupoolikul Uku Masingu juures, mil ta oli üksinda hämaras külmas toas. Ja ka tumedas meeleolus: masendatud ümbritseva halluse ja sõgeduse pärast. /.../ Ta kõneles üksikute lausetega, pikkade pausidega. Ent kui oli jõutud natuke käegakatsutavama juurde: mida võivad tähendada sõnad, kuidas inimesed on jällegi seotud mingite kindlate sõnatähenduste külge, ega olegi võimelised nägema kõiki pilte, mis on sõnas olemas mõistmiseks ja ütlemiseks, nagu erinevate keelte muidu samatähenduslikud sõnad võivad tekitada hoopis erinevaid kujutlusi. Seega võib

samade sõnadega kõnelda hoopis erinevaid asju. Tammsaaregi on vist liialt seotud Eesti maa ja mineviku piltidega, seepärast ei näe muud lugejad tema tagant neid, mida võime meie Eestis. Emakeel on samuti inimesele saatusseks, millest ta iialgi enam välja ei pääse ja mida üksnes hästi tundma võib õppida. Taolise asjalikkuseni jõudes elavnes ka Masing ja ta masenduski asendus lõbusa irooniaga. /.../

/.../ Pean siiski nüüd tõsiselt aspirantuuri peale mõtlema, rektor Fjodor Klement oli selle lõplikult ära otsustanud. /.../ 10. dets. 1966 Tartus

/.../ Nende paari päeva jooksul, mis ma juba siin Moskvast viibin, pole ma karvavõrdki suutnud harjuda selle lootusetult kõleda ja üksluisega, mida mõnel pool Moskvaks nimetatakse. Ilmadki on sellised ebamäärased sügiselt kurvad, ja lisaks veel mu enda eksamieline meeleolu, väsimus ja lootusetus. Sellises meeleolus pole ma suutnud siin veel ühtegi ettevõtmist lõpule viia. Õöbinud olen need ööd Oktjabrina pool ja muidugi koeri karjatanud. Ühiselamu taotlust loodan alles homme jätkata... /.../ 3. sept. 1967 Moskvast

Olen täna juba nii kaugele jõudnud, et võin istuda oma voodi serval ja kirjutada seda kirja oma laua taga. Eile läks kogu asjaajamisega niivõrd libedalt, et juba õhtupoolikul sain loa intrisse sisse asuda. Asub see seal, kus ma lootsin: Oktjabrina vastas peaaegu. /.../ Olen toas koos kahe teise härraga — usbekk-füüsik ja kirgiiz-filosoof. /.../ Eile õhtul olin Oktjabrina pool ja eks ma pean nüüd oma lähedase elukoha tõttu seal sageli käima, kas või juba koerte pärast. Kulub vist mõni aeg enne, kui ma oma uue osaga siin ära harjun. /.../ 20. oktoobril 1967 Moskvast

/.../ Oktjabrina pool olen ka paaril korral olnud, aga kuidagi raske õhk-kond on ikka seal. Vene intelligents joob viina ja nukrutseb ning hädaldab. On nagu võõras oma pealinnas. Vist on nende saatus juba selline, õigemini, terve selle maa saatus, kus küllalt äärmusi, aga mitte parajust ja mõistlikkust, mis maa elamiskõlblikuks alles teeb. Kõik on siin selle maa suuruse vangis, kõik on siin liiga kaugel ja kõrgel, nii seinad kui ka laed. Tühjuses on aga raske või võimatugi end kodus tunda. /.../ 17. nov. 1967 Moskvast

/.../ ...täna on mul jälle kirjajutamisepäev, aga see töö ei edene millegipärast. /.../ Pent ja Mäll sõitsid üleöö õhtul ära. Oleksin heameelega ka sõitnud, sest võida sõita kuhugile, tähendab ikka lootust ja vabadust omada. Kaks päeva, mil Pent siin oli, kuluisid igasuguse jooksmise ja õien-

damise peale. /.../ Esmaspäeva õhtul, hr. Ogibenini pool, oli Pendi puhul pidu. Mis Penti endasse [puutub], siis on ta lootusetult vanaks jäänud ning ära väsinud. Varem Tartus polnud see kunagi nii silma torganud. /.../ 30. nov 1967 Moskvast

/.../ Elan nüüd põhiliselt raamatukogus ВГБИЛ, ka Anne on siia kolunud, viimastel päevadel oleme ikka teineteisega rääkinud ja palmide vilus puhanud. Õhtuti ei tee ma midagi. /.../ Ainult Oktjabrina pool käin: üleele õhtul viimati. Aga kui seal inimesi rohkem koos on, siis juuakse ikka viina. Seekord pidin mina kui kõige noorem, õhtul hilja veel viina ostmas käima, restorani uksehoidjalt. Aga see on kuidagi kõik väline, oma raamatute juures olen ma ikka oma päriselemendis. Vahel tundub, et võib isegi avastusi teha. Loen ikka ainult Euroopa raamatuid ja tunnen end, kui laua juures kõveras istun, päris vabas maailmas olevat. /.../ Kui aga püüda mõelda või kujutleda elu koos kõikide sinna juurde kuuluvate paratamatustega, siis võib muidugi väga nukraks jälle muutuda. Tõesti, võõras kohas ja võõras linnas saab end hulga vabamana tunda, siin ei ole vaja end tunda millegi eest vastutavana, millegi külge igavesest ajast igavesti seotuna. Aga oma mannetul moel püütakse meid kogu aeg sealse koorma vedajaiks rakendada. Kollektiivi orjus on üks halvemaid liiki orjusi. Ent kummaline on seejuures, et see orjus algab inimese enda seest. Teatavast mannetusest ja julguse puudusest, või täpsemini teatavast delikaatsusest teiste inimeste, enam agressiivsete, vastu. Nii jääb viimastele üha rohkem ruumi tegutsemiseks ja enda aupais- tega ümbritsemiseks. Kuid tegelikult on nende autoriteet üsna õrn. Vaja on ainult teatavat meelegendlust ja teadmist kõikide asjade tühisusest, et selle ilma sees valitsevate pealike arvamus mitte arvestada ja teha seda mida õigeks pead. Kõik siin maailma sees on ju ainult mäng. Üks mäng ei saa olla väärtuslikum teisest, tähtsam teistest. Vajalik on ainult, et iga mängija oma mängu sobiva tõsidusega mängiks. Ja ka oma mängust rõõmu tunneks. Et meile kasust ja kasulikkusest rääkides on kogu aeg valetatud. Endast mõeldes ei suuda ma end ümbritsevate maailmale seda andeks anda, et kõik või enamik, mida mulle viimase 20 aasta jooksul on õpetatud, mida ma alguses täie tõsidusega uskuda tahtsin, oli vale. Ma ei mõtle teadmisi, vaid neid mõisteid, mis seletavad tähendust: kasulikkus, helge tulevik, teaduse jne. teenimine, huvitav, võimalused... Nende järgi elada ei saa ja tahes- tahtmata jääd tühjuse ette seisma. /.../ Elu ja maailma tõelisuse tajumine on inimeste poolt sootuks ära unustatud. Kusagil on veel hämarad mäles- tused ajast, kui veel jõulud ja lihavõtted olid tõelised, kui veel elu maal oli

raske ja tööd palju, aga siiski osati teha või suudeti teha vahet töö- ja pühapäeva vahel. Kogu elu mõtet ei otsitudki siis kusagilt kaugelt — see oli iseendastmõistetavas läheduses. /.../ Mulle on siiski jäänud veel üks püha aeg — see on kevade tulek, mil saan tajuda jälle seda algset rütmi, mida pole praegusaja inimese elus enam kusagil, kõik on vaid pidev vool surma poole. Veel on lootust õppida tajuma, uskuda tundmaks ja nägemaks neid algseid rütme maailmas, et mitte saada kaasa kistud sellest üldisest segasest voolust meie ümber. Ma siiski usun veel, et maailm elab ega ole veel kaugeltki inimpimeduse võimuses. Filosoofid õpetavad, et usu ja aususe kadumine, valemängijate levimine, on just seepärast, et kaob võim eristada püha argipäevast. Kui inimesed avastavad jälle püha aja, siis leiavad nad ka enese üles.../.../ Moskvaa, 3. dets. 1967

/.../ Iga päev käin ikka raamatukogus lugemas, ja isegi uskumatu, /.../ ikka tunnen end Euroopas — seal küll mitte, aga Euroopa on siiski nii lähedal, et kõik muu ümber on tähtsusetu. See on küll vahest liialdus, aga meeolelu on siiski parem ja töö edeneb ka. Olen teinud isegi mõned avastused oma töö jaoks.

Kui niimoodi ainult raamatutes ja mõtetes saaks elada, siis oleks elu vist päris talutavgi. Ent niipea, kui oma mõtete maailmast välja tulla, on ees igal pool võikad kontrastid, piirid ja tõkked. Vastuolu ja ebakõla on seda suurem, kui oma raamatuis ja piltide vaatamise erksaks ja ilusahellaks loetud meeltega tajuda ümbritsevat pimedust ja tuimust, ning kõik senine hele ja see maailm kaob ja läheb katki vastu lootusetut väljapääsmatustunnet. Maailma loovad siiski inimesed, nende tajumis- ja tundmislaad; kui pimedad peavad siiski inimesed olema, et nad ainult nii mannetut halli maailma suudavad luua, õigemini, tahavad luua, sest mis ilusam on, nad ei salli. /.../

Vaatasin eile pildiraamatuid ja mul tuli hästi suur tahtmine reisima minna, kuhugile ilusasse ja sooja ja värvilisse maailma, et ära põgeneda, ennast täiesti vabana tunda ning end mitte selles halluses ja tühisuses ära kulutada. Meie maailm on vist liiga kitsaks jäänud ega lase inimesi, ei luba inimesi liikuda ei ruumis ega mõtteis ja tundmusis, vähe on julgemist ja mõtete kõrgust, ainult ükspäinis hall igapäevasus ja päevade kulgemine ei kuhugile: ei ole vahet elu pühapäeva ja argipäeva vahel, ei ole üldse meeli surma ja pimeduse koleduse mõistmiseks ega sellest sündivat püüdu elusamise ja heleduse poole. Püüdlusi pole üldse mitte enam. Ning kõik meie õpetajad valvavad ainiti selle järele, et me kusagil piire ei ületaks ja end ilusasti ja hästi tuimaks ja tundetuks õpiks, kunagi ja kord seatud skeemi järgi elaks

ning oleks. Ja nii on igal pool piirid: käskudest, harjumustest, hirmust, tuimusest ning okastraadist. Ülevalt alla ja alt üles; et igauks oleks endale nii vangivalvur kui ka vang. Siis on maailm täiuslik Venemaa ja vastupidi. Sest venelased on väga osavad neid kahte ametit ühendama, ühiskondlikult ja isetegevuslikult vangid olema. Puhtast kõrkusest ja sallimatuses kõige muu ja iseäranis euroopa elu vastu.

Ei julgeks küll uskuda, et ma Moskva eluga olen ära kohanenud, kuid ma ei tunne tavaliselt enam sellist väsimust ja tülpimust kõigest nagu mõni aeg tagasi. /.../ Vahete-vahel käin ka külas, on ka siin mõningaid inimesi, kellega kõnelda võib kõigest. /.../ 10. dets. 1967 Moskvast

/.../ Kõik on ikka nagu ennegi, tuttav ja tavaline, nii inimesed kui ka majad ja kõle ning külm ilmg, mina aga ise nagu ei tea, mis unenäost üles ärganud. Isegi Tallinna heleda ja lumise ilmaga võrreldes on siin kõik vastu-pidi: määrduvad ja pime, vähemalt tunnen seda; nagu tavaliselt ikka meele-olud lisavad või annavadki päriselt koloriiti ümbrusele. Eile midagi olulist ei teinud, /.../ midagi uut ega huvitavat ei näinud, kuigi, nagu tavaliselt ikka kaua ära olnult on ootusärevus suur. Siis läksin instituuti, kus mõningaile tuttavaile tere ütlesin, ühe sõbraga koos lõunat söömas käisin ja poliitika-uudiseid kuulasin. /.../ Instituuti tagasi tulnud, jäin ette oma tatarlasele, kes mu kohe kinni võttis ja araabia keelt lugema pani. Kui pääsesin, oli kell juba üle kuue ning Pjatigorski ja Gerassimov (viimane oli ka Käärikul, purjus ning maadles Mälliga) võtsid mu kaasa kohvikusse (muidugi vene tähenduses). Üldiselt on nad aga väheseid siinseid lugupidamist väärivaid isikuid, kel alati rohkem öelda kui oodata võib. Hoopis isemoodi kogemus on, kui inimene, kellest juba teataval arvamusel olles või nii- ja niisuguseks pidades, kõneluses hoopis erinevamana ja tõsisemana tundub. Mis maksab siis meie enesekindlus inimestetundmises. /.../ 12. jaan 1968 Moskvast

/.../ läksin õhtul linnast tulles Oktjabrina poole, kus õhtu ära kulus. /.../ Kuulsin ka mitmesuguseid imelikke asju, mis Venemaal näikse asendavat lendavaid taldrikuid. Kaldun juba uskuma Rāmi moodi, et kõik see põnevusttekitav müstiline ja kõmuline lugemiskraam on isegi ülaltpoolt soovitatud inimeste kujutlusvõime liikuma panekuks, kuna ilma selleta jookseks elu ja poliitikagi varsti lootusetult ummikusse. Tõesti, kui poleks midagi uskumatut ja ärevust tundmatute jõudude pärast, mis meie ümber maailmas ja meie endi hingeski ikka ja jälle liikuma hakkavad ja pead tõstavad, tarduks kõik mõttetusse ja tuima ringkäiku. Aga kõigele vaatamata, vaatamata

sellele, et ümberringi aina ükskõiksus ja väsimus, tundetus, on just see arusaamatult valus ärevus, mis meid sellisest tundetuse ringist välja viib hõljuma tunnetel, meeleoludel ja vaevalt märgatavail hetkelisil tõdemusil, ning taolises lendamises on kõik võimalik, seal võib igasuguseid asju juhtuda nagu muinasjutuski. Midagi pole maailmas päris paratamatu, ainult inimesed usuvad ühtesid või teisi asju tõeliseks ja paratamatuks ning selle üldises uskumishüpnosis viibides ei hakatagi kahtlema asjade mõtte üle. Lugesin just ühte ilusat esseed hommikumaise kunsti kohta, kus arabeski mõtet just sellise “uneleva” mitte ühtegi hetke päris täpselt kordava vaba elu tajumisena seletatakse, natuke nukker, et kõik kaob, ent samas rõõmuski, et ka kadumine ise pole tõenäoline. Kas on väga vajalikki, et meist midagi järele jääks — kui palju inimesi on elanud ja kui palju on neist järele jäänud asju? Ja kõik hauadki kustuvad ja tasanduvad vähehaaval. Ei peaks vist väga muretsema oma haua pärast, vaid olema ise oma eluga ilus hetk, mis pole kusagilt alanud ega ka lõpe. See on kõige raskem kunst elada sama ilusalt nagu pilt või muu hauakivi, olla korruga kunstnik ja kunstitöö — kunagi seda osati, aga praegu peetakse seda kergemeelsuseks ja tuuletallamiseks. Töö ja kunst on praegusel ajal kaks eri asja. Aga ei maksa seda üldist arusaamist nii traagiliselt tunda, sest eks seesama rahulolematuski tunnista kehtivate tõekspidamiste kõlbmatust. Olemasolevate vormide ja piirjoonte kõlbmatust ja tahet leida uusi, tõelisemaid piirjooni. Päris kunstnik ikka kujutab asju tõepärasematenä kui nad tegelikult on, aga harva on päris kunstnikke ja enamasti neid ei usuta. Keegi filosoof on öelnud, et taoline inimene ei lähe oma ajast ette vaid vastupidi, tuleb tulevikust meie aega. Juba päris algusest saadik on inimesed ametis oma viletsa elu parandamisega ning selleks igasuguseid lunastusõpetusi välja mõelnud, aga ikkagi, igauks peab selle õpetuse oma elus läbi tegema... /.../ 20. märts 1968 Moskvast

/.../ Täna on jälle hästi ilus ilm, eile ja üleile oli aga kole talvine hämarus. Peaks juba rohkem õues käima, aga aega on ju nii vähe. Hommikul kohmitsen alati kaua, siis on kiire raamatukokku või instituuti, vahete-vahel püüan pärast ühest kohast teise jalgsi minna — ei panegi tähele, kui mitu kilomeetrit maha hulgutud, siis õhtul kolasin Arbati ümbruses, mis on hoopis isemoodi linnaosa — nagu Euroopas oleks. Mu usbekkidel on viimasel ajal igal õhtul saanud harjumuseks rohkesti külalisi vastu võtta, tuba on siis paksult juttu täis, millest ma vaevalt iga kümnenda sõna ära tunnen. Ei saa raamatut lugeda ega midagi teha. Pidin Kaalepile kevadeks luuletusi tõlki-

ma; Tartus sain neid teha üksnes siis, kui ümberringi oli pime ja vaikne, siin aga mitte. /.../

/.../ Seni pean läbi lugema ühe suure pärsiakeelse lauluraamatu — 19886 rida! Ja käima prantsuse keele tunnis, muud ametlikud kohustused on aprilliks otsas. Aga siiski, ülehommene õhtul tuleb minna Moskva joodikuid püüdma, ilma nõndanimetet ühiskondliku tööta ei lasta ju siin elada. /.../ 5. aprill 1968 [Moskvas]

/.../ naudin veel head elu — nimelt üürisin endale sõber Glazovi uue kolmetoalise korteri, kuhu nad ise veel pole elama asunud. Asub see enam-vähem linnast väljas — üle lageda välja paistavad siia Lumumba Ülikooli ühiselamud Lenini prospekti lõpus, neid ümbritseb võsa (päris metsa pole kusagil näha) ja kusagil siin-seal võsast kerkivad pilvelõhkujad. On üpris fantastiline tunne, kui võib enda järel ukse kinni panna ja mitte karta, et keegi tuleb, küsima, mida sa teed, mis see on, kas sa seda nägid jne. jne. Täna on arvatavasti viimane hea õhtu, sest homme tuleb juba pererahvas ise. Isegi süüa teen siin! Homme aga olen juba tagasi usbekkide juures. Ilmad on praegu väga külmad, kuigi kümme päeva tagasi oli tulipalav. Ka Eestis on vist ikka külm veel, sest Tartust — Käärikul tulijad olid kõik külmavõetud ja sinised. Oktjabrinagi esimesena saatis kohe viina järgi. /.../

Venemaa pole küll praegu sobiv koht õppimiseks, sest kõik muu tingel-tangel, ideoloogiast korrapidamiseni ja viinajoomiseni on lõputult tähtsam. Kuigi suur maa ja suur linn, siiski tühi ja vaene. Teadmine ja ilusti elamine on eralõbu. Kõik töötavad, ühelgi ei tohi mõtlemiseks aega olla. /.../ 25. mai 1968

/.../ Aga kui me oleme juba sattunud siia peegelmaailma, mis on täpselt nagu päris maailmgis, kuid kus ainult vasak ja parem pool ära vahetatud, peame me siin olema, kuid siiski teadma, et paremat kätt ulatades ulatame tegelikult vasaku käe — nägema asjade tõelist suunda, et sisemiselt mitte ära laguneda. Kuid siiski, õige filosoofia on niisugune kaup, mida harva siin peeglitaguses maailmas müüa saab. Enamik inimesi eelistab siiski petetud saada, et omada ise võimalust teisi petta, olema tolaks, et ise teiste üle naerda. Lõbu viimasest näib hüvitavat kõik eelmisega seotud ebameeldivused. Filosoofi sallitakse selleks ikka kõige vähem, et ta inimesi sellest pimesiku mängimise lõbust ilma tahab jätta. Filosoofia on ju väsimus sellest laadapalaganist ja kurbus, millest pole enam pääsu nautima seda pimesikumängu. Lohutust aga ainult nii palju, et kurbus on natuke targem kui lõbu —

kui ainult tarkus elule uue väärtuse annab. /.../ 23. juuni 1968 [arvatavasti Moskvast]

/.../ Seesamune linn [Moskva] on ikka endist moodi ning vaheldustunne, mis oli esimestel päevadel pärast Tallinnat, haihtub.../.../

Peale eilse õhtu pole ma veel jõudnud kusagil käia ega teagi veel eriti, millest siin mõeldakse. Ent senise järgi valdavad siin tumedad meeleolud ja teadmatus, rohkemgi vast kui Eestis; kuna valitsev klass ilmutab oma jõhkruks ja kõikidele tõdedele käega löömist otsekoheemalt. Sain minagi pähe hiljaksjäämise pärast, kuna olin unustanud, et olen vaid kroonuametnik, kelle ülesandeks ainult täpselt eeskirju täita ning mitte midagi muud. Siiani on korra kõvemaks tegemine olnud siiski vaid ainukene karistus ja kättemaksmine. Võib aga kuulda venelastegi seas eelaimdust, et seesinane rahvas on Jumala viha alla sattunud peatseks ärahävitamiseks ja laialipillutamiseks mööda maailma.

Püüan nüüd ikka ilusti oma koolitükke teha, et ma siit Paabeli vangist ilusti ja ruttu pääseks. Kuidagi moodi hakkab selgeks saama, kuidas kõike teha: s.o. kirjeldada teatavat sorti pärsia luuletustes pruugitavat sõnavara süsteemina, mitte tähestikulises järjekorras, vaid nii, et nad moodustaksid ja teeksid nähtavaks toleaeegse ettekujutuse maailmast. See on nõndanime- tet semantika. Aga veel on teadmata, kuidas seda kõike kirja panna, nagu lugematagi veel rohkesti pärsia ja araabia keelt. Võib küsida, milleks seda vaeva, ent tõesti, veel ühe tolmava raamatu pärast poleks küll mõtet midagi teha, kuid oluline on vaimne pingutus ja selgusele jõudmine isegi siis kui enamik inimesi sest ei hooligi. Maailm püsib elamiskõlblikuna ikka vaid seni, kuni on vaimset jõudu vastu panemaks hajumisele ja lagunemisele. Nõnda võib siis isegi näiliselt viljatu ja tulemusteta vaev olla äärmiselt tähtis vaimseks elamiseks kõlbava õhkkonna loomisel. Igasugustel kultuurimärkidel on ikka vaid tähendust sedavõrd, kuivõrd nende läheduses on ruumi tunda end vaimset elavana ja midagi tegevana. Seepärast võib aru saada, et praegusaja vaev ja kannatus tuleb sellest vaimse eluruumi ahtaks surumisest ja veel enam, et isegi seda kitsast ruumi ei saa kasutada vabalt, vaid ikka ja üksnes eeskirjade järgi. /.../ 15. sept. 1968, Moskvast

/.../ Ja ma ei tea üldse, mis sellest maailmast saab, ei ühtegi valguskiirt enam kusagil, kõik tõed lõpevad ära, jääb ainult kalkus ja füüsilise jõu kummardamine. Vahel ei saa ma magadagi, kui pean niisuguseid eelaimdusi unes nägema, ning ma ei saa aru, on see tõesti nii või mu liig tundliku

ettekujutuse vili. Vahest küll kõige rohkem selle pärast, et kõikide tõekspidamiste otsad mul käest ära kaovad, et kogu teadus tundub mulle olevat vaid mingi lapsemeelsete targutuste kogu, millel pole mingit seost inimese eluga ja hädade ning kartustega, mis teevad elu nii raskeks. Kõik on täpselt nagu Hajjami aegu tuhat aastat tagasi. Vanades raamatutes õpetatakse küll kannatlik olema, sest liigsest meelegeitist pole samuti midagi kasu. Inimesed on nõnda kannatanud juba tuhandeid aastaid — ja vahest polegi meie maailm olnud maailmadest hullem. Ei edene mu Rudaki tõlkimine vist ka sellepärast, et olen kinni igapäevase häda ja halluse küljes ega suuda tõusta oma kujutlusvõimega tajuma ülevat ja kirepuhangutes lainetavat maailma. Aga kui korra selle küüsis olla, siis on võimatu teda unustada ning siin hallis maailmas käia nagu teiselt planeedilt tulnu. Millal jõuan ma nii kaugele, et fantastilisi jutte kirjutaksin.

Ons tõesti praegu mingi saatuslik aeg, kui kõik jälle algseks kaoseks mandub, et jälle uuesti ja uut moodi alata, või lõppeda sootuks. Vanasti lugesin minagi ainult reisikirjeldusi, ent siis sai selgeks, et see pole minu jaoks, et maailm pole sugugi see, milleks mina teda pidasin, et mina selle maailma vägevate hulka ei kõlba. /.../

Aga nüüd katkes mu mõttelõng natukeseks... noorhärnad pidasid pikka teetunni... kõik on aga võrdlemisi optimistlikud oma tööd tegema ega vaeva end sugugi küsimusega miks ja milleks, aina vaatavad üles ilusate tiitlite ja ametikohtade poole. Tõepoolest, oleme vist haige ja lootuseta rahva killud, aina kitsus ja ruumi puudus, kõik risti ja põigiti üksteisel ees. Nagu terve Euroopagi... Mu tatarlane viis mind eile õhtul araabia keele kuulamiseks Lumumba ülikooli Jeemeni riigipöörde aastapäeva pidama... imelik ja arusaamatu... ühel pool, Euroopas, tallatakse rahvustunnet tankidega, teisel kihutatakse teda taevani, kuigi suurte ja õõnsate sõnadega ainult. Ning suhted inimeste vahel — kari karjaga oma pealike suu läbi üle miitingu puldi... ning mitte inimene inimesega ilma poliitikata... Tšehhiski oli see probleemiks — rahvaste sõprus on seni vaid suured sõnad kõnepuldist, inimene inimesega kokku ei saa.

Ly'd ei ole veel siin käinud, vahest pole ta Taškendist tulnud. Mäll oli siin paar päeva, sõitis edasi Stalinabadi. /.../ Moskvas, 27. sept. 1968

Õö ja päev on mul nüüd segamini läinud — mis juhtub tavaliselt ikkagi, kui hakata elama mingisuguse väsitava rütmi järgi, mis on teine kui õues olev pimedus ja valgus. Olen jõudnud vist mingisse vormi oma tööd te-

gema, vähemalt mul on nüüd palju kavatsusi, millest tunnen, et neist jagu saan, õigemini, et suudan neile mingi vormi anda, sest igasugusel teadusel, kunstil või tööl on vaid vormi väärtus — elu enda probleemi jätavad nad ikkagi niisuguseks nagu see oli päris maailma alguses s.o. hoopis hooletusse, vaadates seda isegi kui kahjulikku... Elamise asemel sunnitakse meid kogu aeg mingisuguseid ebajumalaid kummardama, hommikust õhtuni neid orjama, ning see vist kestab veel kaua. Kuigi mul on vahete-vahel, kui kellegagi juttu meie käsist-jalust seotud olekust ja lootusetusest — Ly oli eile siin — niisugune maailmalõpu tunne, et edasi enam ei suuda, et ebajumalad peavad varsti otsa saama, et minagi vist olen pandud neid sajatama. Aga kui mõelda, et nende jumalate otsa on oodatud juba tuhandeid aastaid, kuid nende vägi on ikka veel suur, siis [on] võimatu uskuda, et meie silmad nende sammaldumist näevad. Aga ega inimene kui niisugune vist suudagi elada vaikes tühjuses, tal pole ajaga midagi peale hakata, tal on igav, ta peab ikka mingi mängu välja mõtlema, ning seda mängu nimetatakse eluks ja see elu on kõigile kohustuslik. Kui aga seisma jääda ning mõelda, miks nii ja mitte teisiti mängida, ja miks üldse mängida — siis on väga raske olla. Ma ei tea, kas minagi enam kõlban mängima, see tähendab, kas minust midagi saab... /.../ 1. oktoobril 1968 Moskvas

/.../ Käisin eile Ly'd üles otsimas, ta tõsteti MГУ intrist välja ning on praegu peavarjuta, kuid tal on julgust õiendada. Mina kahtleksin: *Est-ce que j'ai droit de vivre ou non?* Mul pole mingit kindlat punkti elamiseks, oleksin nagu teiselt planeedilt. /.../ 5. oktoober 1968 Moskvas

/.../ Olen nüüd hoolega raamatukogus käinud ja oma traktaati ümber pannud ning koos sellega hoopis teist moodi — aga tegelikult olen ma ju kogu aeg nii mõelnud — mõtlema hakanud. Natuke küll igav on keskaegne metafüüsika oma abstraktsuses, kuid nüüdisaja hingedele on niisugune kindlus ja selgus maailma ja elu tajumises oodatud rohuks. Seepärast tuleb teda uurida. Olen tüdinud ka inimestest, kes ei küündi tavalisest vene sõgedusest kaugemale — mingisugune tõrges oma vana ja ammu olnud piiratuse külge klammerdumine, mis vist küll igal pool provintsis, aga väiksemate rahvaste juures ei võta niisugune vaimne provintsialism ülemaailmseid mõtmeid ega ole nii sõjakas ja enesega rahu. Mu sõber Glazov, ainukene, kes peale Bertelsi kaugemale ja avaramalt näha suudab, on aga nüüd tõsiselt haige... /.../ 25. oktoober 1968 Moskvas

/.../ Mõtlen ikka kogu aeg, et ega ma ilma oma jalga katki löömata tõlget vist polekski valmis saanud. Teinekord kerkivad teadvusse imelikud seosed võrdlemisi erinevate asjade ja seoste vahel ja selline põhjuslikkus, mida koolis õpetati, kuidagi neid seletada ei suuda. Enesegi elust taipame me vaid mingit kitsast ja pindmist ringi, kuna sügavused ja ääred kaovad pimedusse ning me ei tea, kes me oleme. Sokrates juba ütles, et tunne iseennast! Ning hiljem lisati sellele: kes on leidnud iseenda, on leidnud ka jumala. Uskki pole mitte niivõrd kindlate sümbolite ja õpetuste täitmisel, vaid nende tähenduse mõistmisel. Usk on umbes midagi nagu üks ühes Kafka loos värvavahist: rändur tuleb kaugelt ja tahab kuninga juurde minna, kuid värvavaht kõneleb talle, et sellest pole mingit kasu, esimese värava järel on lõputult teisi ja igatüüpi eest valvur ikka hirmuäratavam. Rändur heidutatuna enam ei julgegi üritada sisenemist ja jääb surmani esimese värava taha. Alles surres selgub, et värv oli määratud ainult temale ja iga hinna eest ta pidanuks sisenema. Usu sümbolidki on nagu ukSED ja neist peab püüdma läbi pääseda teiste, kaugemate märkide poole. Või, teisisõnu, ajalik elu on üks, mille kaudu pääseb igavese elu juurde. Mäletad Kaalepi lugu Navoii tõlgete ees, kus juttu kolmekümne linnu rännakust oma kuninga juurde. Algselt on see pärsia lugu, “tunne iseennast” lause kohta. Tahaksin seda kunagi tõlkida.

/.../ Peale tõlke on mul igasuguseid muid töid teha, mõned neist võtan kaasa, kuid lõppu ei tule neil iial. Vaeses vene riigis ei kannu kunagi töö nii palju vilja, et ka elamiseks aega jääks. /.../ 11. dets. 1968

/.../ Paar korda on mind vaatamas käinud mu *maître* Bertels, kes elab vastas majas, viimane kord pakkus ta mulle suure tõlketöö teha: pärsia keelest vene keelde ühe afgaanlase dissertatsioon. Mille ma vist võtangi, sest mu oma tõlge saab varsti valmis. Peale tema on mul külas käinud veel Stepanov (too, kelle omad olid *Planète*'id) oma prouaga, ta on üks mõistlikumaid Moskvas, sest üleni hõlmatud huvist salateaduste, müstika jne. vastu pole temaga vaja rääkida igapäevasest tühisusest. Kummalisel kombel on vist igal ajal ja igal maal vaimselt kõige erksamad just sellised inimesed, või loomupärane tundlikkus paratamatult leiab endale varjupaiga salateadusis. Võimu ja tema sfääri inimeste silmis on niisugused imelikult käituvad inimesed alati kahtlustatud ja vihatud, kuna nad keelduvad allumast ning püüavad iga hinna eest säilitada iseseisvust — ei lahustu üldiseks halliks massiks. Euroopas on kirik alati nõidadega kurja vaeva näinud ning riigivõimud jätkavad tema eeskujul inimeste loomupärase mitmekülgse

ja keskpärasusest kõrvalekaldumise ärahävitamist. Lääne-Euroopa on siiski ikka veel suutnud mingil arusaamatul moel jääda niisuguseks saareks maailmas, kus ühte moodi olemine ei ole kohustuslik (ehkki küll soovitav). 15. dets. 1968 Moskvas

.../ Loen *Eranos-Jahrbuch*'i, kus kõige paremad artiklid Euroopas üldse kunsti metafüüsikast ja muist sarnaseist asjust. .../ Asjad ja nähtused inimese ümber pole mitte ainult olemas, vaid neil on alati inimesele mingi tähendus, kõik, mis inimene teeb ja loob, omab samuti tähendust, ning on inimese eluks paratamatult vajalik. Loomata enda ümber niisugustest sümbolitest täidetud ruumi, inimene ei suudaks elada. Ka keel on üks niisugune sümboolne ruum inimese eluks, *l'Imaginal*. Paistab, et keeleteaduseski on formaalne ja sisutu analüüs taandumas niisuguse sisuka ja sümboleid seletava uurimise ees. Ka mina ise olen oma tööks hädas formaalse lingvistika abitusega tähenduse seletamisel, ja pean kombineerima endale mingi uue teooria.

Ilmad on aga nüüd nii valusalt külmad, et võimatu õues liikuda, 25° kange tuulega. Üleeile õhtul tulin Ly poolt, ning seal lagedal bussi oodates ei tundnud enda ümber saabaste ja mütsi vahelisel alal mingit katet. Ly oli ostnud parajasti uue kohvipanni, milles ma siis võrdlemisi edukalt esimese kohvi keetsin ning uue läikiva riista kohvivahuga üleni ära määrisin. .../ Neljapäeva õhtul olin Oktjabrina sünnipäeval, mis oli üpris tagasihoidlik väheste inimestega ja vähese joogiga. Kõik on väga kurb ja väsinud.

Kõiv on juba hulk päevi siin olnud. Ühel õhtul istusime kõrtsiski, s.o. Metropoli kohvikus, juues haput veini, mineraalvett ja kohvi. Kusagil muidu hulkumiseks on ilm liialt külm.

Jään nüüd ikka oma raamatuid lugema, sest see [on] ainuke viis, kuidas siit külmast ja hallist ümbrusest pääseda. Sain kirja Kaalepilt, kes tavalist moodi ikka energiat täis eesti kultuurielu edendama ja usub, et kõik praegu paremuse poole minemas. .../ 26. jaan. 1969 Moskvas

.../ Lugesin Jaapani raamatust Tallinnas olles juba: kui inimene saab hommikul selgeks, mis on TAO, siis võib ta õhtul rahulikult surra. Aga tahaksin uskuda, et TAO on niivõrd suur, et tema selgumiseks kulub veel väga palju hommikuid. .../ Elu ongi vist ainus igatsus... TAO on igatsuse lõpp. 30. jaan. 1969

/.../ Eile oli natuke meeletu päev, Mäll oli siin ja sõitis eile ära, oli siis tema ärasaatmine Oktjabrina pool, õhtul läksin Bertelsi poole, kust aga mind üpris pea kõrvalkorterisse õhtusöögile kaasa viidi. Viimaks külmetanult, õlut ja veini joonult jõudsin koju. Saaks kuidagi nii elada, et niisugused asjad ei väsitaks. Ilmad on väga külmad, seepärast ka väljas liikumine väga raske.

Ei suudagi millestki heast ja ilusast praegu mõelda. Vaatan ainult aknasse heledat hilistalvist ilma, majad on varjudena külmas heledas udus. Vist ongi see heledus juba märk varsti tulevast kevadest. Koos päevade helemisega läheb mul igal aastal tujugi paremaks, talvine hämarus ja nukrus kaob. Vahete-vahel tõusevad meelde kunagi olnud kevaded, heledad ja soojad, metsarajad ja lilled, need on niivõrd sügavale hingesse sööbinud, et võimatu vist enam teiseks inimeseks saada, elada masinate ja kivilabürintide rütmis, ilma aastaaegadeta, elu ja tähtede rütmita. Kuid nii kulub aeg käest püüdes leida uuesti kadunud maailma ja saab võimatuks kusagile juurduda. See on nõndanimetet võõrandumine, mis pole ei marksistlik ega ka eksistentsialistlik vaid sügavam, inimese kohtumine maailma ja elu lõputusega, mis ei mahu aja ja olustiku kitsusse. Lõpmatus on juba hinges ega kohane ühegi piiri ja seinaga, või vähemalt, igatseb enda piire ja seinu, kannatades võõraste seinte vahel. Kuna aga meie aeg sootumaks unustanud selle hingesse peitunud lõpmatuse, teda millegi ebanormaalsuse ja alaväärtuslikkuse märgiks peab, siis on nüüdisaeg ka ühtlasi suurima kannatuse aeg. Muidugi, seda on vist aeg alati olnud, alati on olnud üleasureid ja liigseid inimesi. Iseäranis Venemaal.../.../ 10. veebr. 1969 Moskvas

/.../ Eile õhtul kange tuisuga sattusin ma — imelikult — Deborah Vaarandi luuleõhtule — eesmärgiga küll ainult Kaalepiga kokku saada, ja pärast võisin tervele seltskonnalegi teenet osutada neid peal- ja allmaalabürintidest läbi hotellini juhatades. /.../ 15. veebr. 1969 Moskvas

/.../ Igal paigal on oma kordumatu hõng, tajun mõnikord niisuguseid piire imelikult selgeina, kuid ei oska neist midagi sõnadena öelda, ei ole leidnud, et keegi neist oleks nõnda luuletanudki. Luule ja tarkusedki raamatuis on vaid sõnad, nad võivad meid üksnes enda sõnade juurest eemale, meie enese hinge tagasi tuua — kui nad on õigesti kõneldud. Paljud asjad jäävad vist alati öeldamatuiks, või teisiti, alles üksinda hinges hakkavad nad kõnelema, Nõnda ollakse vist elu parimail hetkedel alati üksinda — kuid midagi siiski jääb neist alles — armastuse jaoks; — on armastuski vaid suur

üksindus, kus ollakse kahekesi. Maailm ja elu jõuab selles üksinduses lõpuni, mitte küll ajalikus kulgemises, vaid oma külluses. Aeg nagu kaotaks tähenduse — niisugusel hetkil on elu elatud lõpuni — ja aeg ei saa enam midagi tagasi võtta... Igavene elu ongi niisugune ajaliku kulgemise ja lõpu võimust ja haardest pääsemine, igavesti kestev elukülluse hetk. Tarkade sõnade järgi on niisugune küllusemaa tõeliselt olemas, üksnes nähtamatu tavalises ajas. Budhistidegi *prajña* on elu niisuguses külluses, ilma meeltehämaruseta. Kuid kõik see on väga keeruline ja ainult sõnad raamatuis ütlevad nii lootusetult vähe. Kui aga mõista, et elu ei saa iial otsa, see on tarkade kivi. Otsin endale ingliskeelse Platoni, aga P. on suur keerutaja ja oskab hästi jälgida segada. /.../

/.../ käisin täna afgaanlase juures, paistab, et suurem töö on tema käekirjast aru saamine kui pärsia keelest vene keelde ümberpanek. Ka Rudaki laulude jaoks mõtlen järelsõna — ka neis on midagi üpris alkeemilist. /.../ 22. veebr. 1969 Moskvast

/.../ Kuid kevad vist siiski tuleb. Lähen jälle õue hulkuma. Täna on pühapäev, tänaval rahvast suhteliselt vähe. Siin on peenem linnaosa, ka joodikuid ja pätte pole nõnda tihti. Õhtupoolikul sõidan raamatukokku, siis on seal ehk ruumigi. Eile õhtul käisime Ly'ga Mats Traadil külas — keda ennast polnud küll — jõime siis veinipudeli tühjaks ta lätlastest toanaabri ja ühe vene keeles luuletusi kirjutava eestlasega (!): Kirjanduse tootminegi ja selle käsitöö õppimine on üks väga veider asi: tehakse seda nagu taburette tiseritöökojas, teadmata, et kirjutamine ja luuletamine on ikka prohvetiamet, kroonuasutuse paber ei maksa siin midagi, kui ülaltpoolt tulesädet pole tulnud. Mu šeff Bertels, kes imelik segu vanast vene aristokraatiast selle kultuurilise avarusega ja praegusest kroonuametnikust, kelle elu seisneb oma osa võimalikult isikupäratust täitmisest, arutas ükskord, kuidas Venemaal kultuur on täiesti tardunud nähtus, jäänud kõikide oma vormidega sinna, kus ta oli sajandi alguses — läänes ammu ära unustatud 19. sajandi kirjanike teoste väljaandmine, teater, muusika, ballett — kõigil on märk vana klassikalise sära ja tardunud, seisma jäänud aja segust. Vaimselts seisab aeg paigal. /.../ Olen aidanud Bertelsil paaril õhtul nüüd ta isa raamatukogu lõhkuda. Kurb töö, kuid tühjaks jäänud vanas korteris on raamatuid niivõrd palju, et ta oma kahetoalisse korterisse neid mahutada ei suuda. Nii nad seisavadki põrandale hunnikusse kuhjatuna. Kui müügiks läheb, saan ehk mõned sealt endale: kauplesin juba Hölderlini ja Novalise

kogutud teosed — sest see vana võõrkeelne (peaasjalikult saksa) kirjandus on suhteliselt ebaminev kaup antikvariaadis... /.../ 2. märts 1969 Moskvast

/.../ Nõnda ma siis istun siin. Ei tee midagi, sest teha on liiga palju... /.../ Otsin neil päevadel siit Rummo jun. luuleraamatu ja loen nüüd seda. Kõigest hoolimata peab siiski tunnistama, et ta on hea luuletaja, ei ole temas küll midagi sügavat ja prohvetlikku, kuid eks niisugune ole ju iga eestlane, harjunud oma hallis maailmas elama ja mõnulema. Temas on üsna palju Alliksaart, mõned read meenutavad isegi Masingu nõiasõnu, ja ülejäänud irooniline sõnademäng. Lootusetu aja luule, mis ainult tuulde räägitud. Pole enam midagi, mis inimesi ühendaks, pole sihti ega lootust rahva jaoks. Mis veel imelikum, rahvas ise enam ei salli ennast ja kiirustab kõike olnud ära unustama, et tunda end vabana igasugusist vaimseist kohustusist. Aga küllap on aeg selline, terves maailmas on nõnda. Omada keelt kasvõi ilma maata on siiski õnnelikum, kui maad/riiki ilma keeleta. Aga oma tühisusetundest ei saa iial vabaks. /.../ 8. märts 1969 [arvatavasti Moskvast]

/.../ Kevad aga ikka ei tule veel. Vaatamata päikesele on õues külm ja kõle, ainult ВГБИЛ'i suurte klaasakende taga on soe. Neljapäeval olin koos Ly'ga, kes rääkis väga veidraid lugusid intrielust. /.../ Öhtul käisin Mme Zavadskaja pool, ta on sinoloog ja rääkis oma Hiina reisist. Paljus selles, mis meie ajalehed Hiinast kirjutavad, on asjad pea peale pööratud. /.../ Temale oli eriti mõju avaldanud hiinlaste peenetundelisus ja kultuurisus (mis pole kooliharidus). /.../ 22. märts 1969 Moskvast

/.../ Vist kunagi ei saa enam nii kaugemale, et kõik raamatud loetud saaksid, et võiksin ise midagi kirjutama hakata. 40-aastaseks saamine on niisugune saatuslik punkt, kus otsustatakse, kas inimene kõlbab edasi arenema või jääb selleks, mis ta enne oli. Lugesin eilse ja tänasega juba läbi R. Guénoni, *l'Ésotérisme de Dante* ja nüüd on ees *La Crise du Monde moderne*, viimase peaksin tervenisti eesti keelde tõlkima, sest see võib asendada tervet sissejuhatust filosoofiasse. Minul on kulunud kümme aastat vaevanägemist, et niisugustest asjadest arusaamiseni jõuda, omapead ekseldes või siiski heast inglise juhitud? Oleks mind keegi õpetanud, olnuks vaeva kindlasti vähem ja vilju rohkem. Kuid mis teha, Eesti on tarkusest vaene maa, kaugel Euroopa hämaral ääremaal. Noor-Eesti (otsin Tuglase raamatu, mida loen ja neil päevil Sulle ära saadan) avastas Euroopa impressionistlikult oma tajumislaadi, Arbujad (Talvik, Alver, Masing, Oras) suutsid haarata juba eesti vaimu metafüüsilisi tagamaid, kolmas laine on veel tulemata —

seepärast pole põhjust veel eriliseks lootusetusekski — sest uuestisündi ei otsustata mitte siin vaid kusagil kõrgemal, kuhu ajaliku nõmeduse võim ei küüнди, rahva vaimne olemasolu ei sõltu mitte füüsilisest, vaid vastupidi. Inimene on vaid vahelüli, mille kaudu vaimne füüsilises nähtavaks saab.
/.../ 12. aprill 1969 [arvatavasti Moskvast]

Haljand Udam Eesti Entsüklopeedia toimetuses 2005. a.
(Foto: Heidi Tooming)